

FILOZOFSKI ASPEKTI HRVATSKOG DOPREPORODNOG RAZDOBLJA

Ljerka Schiffler

Uvažavajući dosadašnje rezultate književne i filozofske historiografije 18. stoljeća,¹ tog »pripremnog razdoblja« hrvatskoga narodnog preporoda, moja je namisao u ponuđenoj temi dati jedan pogled na filozofsku njegovu dimenziju u općeeuropskim i, što je ovdje u središtu zanimanja, hrvatskim koordinatama.

Ne samo stoga ili i u prvom redu stoga što će ovdje biti govora o djelima imenovanih prosvjetitelja, i u slučaju kad ona po svojoj naravi ne predstavljaju cjelovit teorijski izveden filozofski sustav, ali svojim filozofskim konotacijama ukazuju na svjetonazor i shvaćanja njihovih autora, redom visokoga filozofsko-teološkog obrazovanja, upoznatih s tendencijama i tokovima zapadnoeuropskog mišljenja spomenutog razdoblja.

Da su kulturni i duhovni kozmopolitizam europskog »filozofskog stoljeća« i ideje enciklopedizma povijesna pretpostavka koja je bitno suodredila i opredjeljenja pozicije i specifičnosti predstavnika i nositelja hrvatskog 18. stoljeća, »posljednjeg čina« procesa koji će vrh dostići u ilirskom pokretu kao njegovu epilogu, razvidno je i na to već fragmentarno upozoravano (na primjeru korpusa hrvatskog latinizma kao i djela pisanih na hrvatskom jeziku autora sjeverne Hrvatske, A. Baričević; Slavonije, M. A. Reljković, Kanižlić; Dalmacije, J. Bajamonti, A. Kačić–Miošić, F. Grabovac; Dubrovnika, Stratiko).

Utjecaj ideja i tendencija »filozofskog stoljeća«, stoljeća prosvjetiteljstva i racionalizma, također i enciklopedizma, ne naprosto shvaćenih kao njihov import,

nego poticaj, prisutan je u djelima hrvatskih pisaca dopreporodnog razdoblja, onih formacijom filozofa tako i onih koji to nisu, eruditnih pisaca i onih pučkih, enciklopedista i leksikografa, autora izvornih kao i kompilatorskih djela, kompendija, pretežito kršćansko–nabožnog i moralističko–didaktičnog sadržaja karaktera. U njima je sadržano obilje različitih ideja i stajališta od onih književno–estetskih, filozofsko–etičkih i moralnih, do znanstvenih, ekonomsko–društvenih i drugih, isto tako i široka filozofsko disciplinarna problematika (psihologije, logike, pitanja spoznaje, prirodne teologije, etike i sl.).

U sveopćoj složenosti i pluralitetu interesa, mišljenja, ideja i refleksija, stajališta i uvjerenja, doktrina, pokazuje se otvorenost naših pisaca i mislitelja za nova strujanja ideja i njihovo prihvaćanje, ali i kritičnost i osuda »bezbožnog« racionalizma i empirizma.

Filozofsko–reformatorske ideje sadržane u djelima pisaca hrvatskog dopreporodnog razdoblja korespondiraju s onima europskog 18. stoljeća. Uza sve razlike u poimanju razuma, uma, napretka (moguće je tako govoriti o različitim tipovima racionalizma, primjerice onog Katančićevog ili Relkovićevog, itd.), svim je autorima zajednička zaokupljenost temeljnim pitanjima sveopće reforme, moralne, političke, kulturne, vjerske, reforme društva postavljene na razumskim osnovama. U cjelini uzevši, većina s nepovjerenjem prilazi metafizičko–spekulativnim odredbama i apstrakcijama, okrenuta praktičnom iskustvu, stvarnom čovjekovu životu, pitanjima njegova opstanka, svrhe i smisla života, njegova unapređenja, integritetu ljudske naravi i ulozi koju u tom ima znanje i obrazovanje, pa i filozofija.

»Barbarstvu prethodnog stoljeća«, »izlasku čovjeka iz njegove nezrelosti za koju je sam kriv«, kao »nesposobnosti upotrebljavanja vlastitog razuma«, vođena umom, kako Kant definira prosvjetiteljstvo,² suprotstavljena je norma svrhovita primjenjivanja razuma. Ta će se tendencija racionalističkog stoljeća odražavati i u idejama niza hrvatskih pisaca dopreporodnog razdoblja.

Primjerice, to se odnosi na ideje i temeljna načela praktičke filozofije, na pitanja vezana uz poimanje prirode i čovjeka, na ideju humaniteta, utilitarističkog humanizma, potrebe, zadaće, cilja i svrhe znanja i obrazovanja, njihove korisnosti za razvoj pojedinca i čovječanstva, ideju napretka, moralnog individualizma, općosti, slobode i jednakosti, suvereniteta, mira i tolerancije, isticanje slobode mišljenja i vjere, na kojima će se zasnivati ideja uređenog društva, s pozivom na mišljenje, razum i mudrost.

Stoljeće je to koje stvara vlastite kategorije razuma, apsolutne norme prosvjetivanja, stoljeće enciklopedista i teoretika ljudske naravi, prirodnog prava, zagovornika ljudske slobode i dostojanstva, ali i političke bijede i, s druge strane, neznanja, u kojemu nastaju »Društveni ugovor« (»Propovijed na gori pomlađenih naroda«, prema E. Blochu),³ pisma o unapređenju humaniteta, značenju jezika i pjesništva za nacionalnu samobitnost (pojam »narodne duše«), filozofsko-moralističkih romana i filozofskih povijesti, formiranja znamenitih europskih učernih društava i akademija, knjižnica, znanstvenih zbirki, muzeja. U domaćim pak okvirima pišu se djela nabožnog, moralno-didaktičkog i rodoljubnog karaktera, kompendiji filozofskih disciplina.⁴

Uza sve nepovoljnosti i teškoće materijalnog stanja u Hrvatskoj i kulturnog siromaštva, mrtvila malih središta, uspostavljaju pojedinci žive kulturne i znanstvene veze, upoznati su s tokovima mišljenja velikih europskih središta, sadržajima i filozofskim i s prirodnoznanstvenim spoznajama. No brinući se o stvarnim potrebama vlastitog čovjeka, kulturnim i duhovnim potrebama vlastitog naroda i njegova preporoda, stavljanja znanja i razuma u službu kulture i znanosti vlastita vremena, nerijetko podižu glas protiv importa vanjskih ideja, protiv pozapadnjenja.

18. STOLJEĆE KAO STOLJEĆE FILOZOFIJE

Ivan Dominik Stratiko (Stratico), svestrani intelektualac, humanist, teolog, pjesnik i prevodilac, hvarski biskup, »biskup-filozof«, »učen i dubok«, »biskup građanin, biskup društva, biskup prirode«, kako ga naziva J. Bajamonti prilikom svečanosti njegova ustoličenja za hvarskog biskupa, među mnogim svojim djelima piše 1776. na poziv mantovanske književne akademije, filozofsko predavanje — raspravu, *Dissertazione Eruditissima sulla legittimità di denominazione il secolo XVIII secolo di filosofia Dell' Illmo. Mon. Stratico Vescovo in Citta Nova, MDCCLXXVI* s namjerom da »s mnogo jasnoće i što je moguće određenije« pristupi pitanju priliči li njegovu stoljeću racionalizma i prosvjetiteljstva dičan naziv filozofskog, da ukaže na pravi smisao takva pitanja, nastojeći odrediti kriterije na osnovi kojih je moguće dati odgovor na to što neko stoljeće čini »filozofskim«.

Svjestan prave naravi »najsvetijeg imena filozofije«, »koje moramo svagda štovati« (premda je samu »nikad ne spoznajući«, nego »gledajući je samo iz

daljine«) i zloporabe tog imena, govori Stratiko u osnovi o zadatku filozofije od najstarijih vremena do najnovijega razdoblja europske filozofske misli, pitajući se u kakvom odnosu stoje ideje i čovjekov život spoznaja i sreća, o značenju i djelotvornosti širenja ideja, kako za afirmiranje čovjekova dostojanstva tako i za opće napredovanje — uvjetima stvarna preporoda čovjeka i čovječanstva.

I uza svu promjenljivost povijesnog kretanja, promijenjenih prilika ostaje aktualnim Stratikov nagovor na kritičko mišljenje i njegov upit o samom poimanju dimenzije znanja, omjera količine znanja i količine ljudske sreće, odnosa znanja i ljudskog dostojanstva, društvene uloge znanja i sudbine ljudskog duha i mudrosti, ukazivanja na putove ostvarenja pravih ljudskih dobara, te odnosa filozofije i politike:

»Valja istražiti da li i koliko općenito zakoni, mišljenja i običaji našeg stoljeća odgovaraju svjetlu filozofije i da li se stiglo do najveće moguće sreće«. (str. 6)

Zabrinut za opću sudbinu Europe (str. 18), Stratiko postavlja sebi i vlastitom vremenu, ali ništa manje našem i svakom vremenu pitanje ne samo o tomu koliko je jedno vrijeme sposobnije od drugih u otkrivanju fundamentalnih znanstvenih otkrića, nego i o mogućnostima (»stvarnim prilikama«) njihove primjene kulturno–prosvjetne, umjetničke, političke, vjerske djelatnosti.

U tom okviru nalazi svoje mjesto i specifična tema predmeta o kojoj raspravlja Stratiko, pitanje o smislu filozofije i dimenzijama filozofskog uvida u smislenost ljudskog života — kroz pitanje obnove, procvata i jedinstva znanja njegova vremena.

Stratikovo istraživanje europskog filozofskog stoljeća, kojem je sudionik, ukazuje na njegova »filozofska svjetla i tamu« što »postoje u društvima svakog stoljeća« (str. 15), ilustrirajući to povijesnim primjerima različitih zemalja s različitim političkim uređenjem, običajima, vjerama, zakonodavstvima, pokazuje se višestruko primjerenim, opravdanim i aktualnim.

Sagledan ponajprije iz njemu domaće vizure, vremena i prostora u kojemu se osjeća nedostatak knjiga na narodnom ilirskom jeziku, koji inače postoji od 6. stoljeća, »prekrasnom i najraširenijem u Europi«, iz kojih kao polazišta proishodi njegov nagovor na njegovanje dobrih nauka (izrečen na Hvaru, »ovom«, kako kaže, »ugodnom otoku«, ističući blagost njegova podneblja i okretnost ljudi) i njegova kritika znanja i mišljenja kao vlastite samosvrhe, sumnja u »filozofe koji viču« (o kojima govori Bajamonti, pozivajući Stratika da poradi na suradnji državnih i

crkvenih vlasti),⁵ sumnja u elitizam filozofije, upozoravajući na »zlouporabu svetog imena filozofije«, posebice ideološku, na duhovni despotizam, upozoravajući dalje na opasnost koja dolazi od onih koji sebe smatraju istinskim filozofima, nositeljima pravih ideja filozofije i filozofskog morala. Svoja razmatranja tako prosljeđuje sve do otvorene osude nekih ideja prosvjetitelja (»Naputak o važnosti čuvanja od svjetovne filozofije, jednako kao i od lažne revnosti za novu pobožnost«, 1790), upozoravajući na opasnosti rekli bismo od geta filodoksije i njenih varijanti (jansenizam, naturalizam, prosvijećeni apsolutizam).

U Stratikovim se razmatranjima pokreću i šira pitanja, kao što je odnos filozofa i nositelja moći, državnih upravljača, znalaca i neznalica, konačno i najposlije, samog dostojanstva čovjeka, njegove ćudoredne, ne samo političke i/ili religiozne slobode.

Težnja Stratikova da — uz poziv mudracima svog vremena — spasi »sveto ime filozofije« sadrži ujedno i kritiku ropskog ponašanja stoljeća (predrasude, neznanje, podjarmljenost i nesloboda naroda Europe), kad svatko polaže pravo smatrati sebe filozofom i kad se istovremeno događa izdaja najviših filozofskih ideala, u ime najrazličitijih svrha koje »se besramno nazivaju dijelom filozofije« (str. 4), kad je na djelu idolopoklonstvo »nepoznatom, dalekom božanstvu, ogrnutu u plašt kojim se ono zakriva« (str. 3).

Istinska prosvijećenost, »zora filozofije«, u svim dijelovima svijeta, osnova je mira i sreće čovjekove, ljubavi i istine, teza je koju izriče biskup-filozof. »Filozofsko stoljeće mora biti stoljeće sreće« (str. 5) — teza koja još ostaje u dobroj mjeri svojnom utopijskog mišljenja (odnos podudarnosti ideala i zbilje, odnos čovjeka prema samome sebi i društvu, uređenja ljudskog života i društvene zajednice na principima uma) i svojnom tek malobrojnih:

»Gospodari zemlje, tu pored vaših prijestolja boravi veličanstvena istina, ali mračan, gust oblak ambicija, interesa, lažne slave, lomi nebeske zrake da ne padnu na podjarmljene narode ... samo poneka slabašna iskra obasja nepoznata mudraca...« (str. 3)

Pitajući se da li mišljenje i društveni oblici, običaji i zakoni njegova vremena doista odgovaraju filozofskoj prosvijećenosti, pita Stratiko o odnosu koji postoji između razuma i istine, razuma i prirode stvari, filozofskih ideala i ljepote, harmonije i sadržajnosti ljudskog života. Temeljno je Stratikovo stajalište kako je sloboda mišljenja nerazdvojiva od političke slobode, u čemu se njegova rasprava uklapa u povijest obrana slobode mišljenja ranijeg stoljeća:

»Tamo gdje je mnogo robova a malo ili samo jedan gospodar, o filozofiji se može samo sanjati«. (str. 10)

Time ujedno daje Stratiko odgovor na pitanje koje postavlja svojom raspravom, kritičku sliku filozofije 18. stoljeća, odgovor na pitanje koje postavlja sebi kao i nama danas (ujedno porukom današnjoj Europi) o tomu koliko je razdoblje prosvijećenosti, napredovanja znanja i spoznaje, vjere u ljudski um, doista oslobođen prostor širokog protoka misli, kako je to Kant istaknuo, »izlaženje čovjeka iz njegove, vlastitom krivnjom prouzrokovane nezrelosti«, koliko je prosvijećeno stoljeće unaprijedilo istinsko opće ljudsko blagostanje i sreću, koliko se mišljenje i sloboda potvrđuju kao korelativni pojmovi, a koliko je i dalje govor samo o prosvijećenom despotizmu — o čemu primjerice, govori Schelling u svojim istraživanjima o bitstvu čovjekove slobode (1809. g.).

Slobodno širenje mišljenja (uključujući tu i razlike i osrednjosti mišljenja, i zablude, a ne obuzdavanje zabluda), bitno za filozofiju kojem je podrijetlo u slobodi državnog ustrojstva, pretpostavka je i osnova svih dostignuća kako na području filozofije, tako i znanosti i umjetnosti (za što navodi primjere iz filozofije, različitih škola i smjerova mišljenja, slikarstva i dr., str. 9, 10).

Znanstvenim refleksijama o odnosu čovjeka i univerzuma kao i neživotnim, suhim filozofskim apstrakcijama pretpostavlja stoga Stratiko stvarno pitanje o ljudskoj prirodi kao umnoj biti čovjeka, tog najvišeg kriterija spoznaje i života, o odnosu čovjeka prema sebi samomu i prema društvu, samobitnosti naroda i narodnom bogatstvu i dobrobiti, jednoj od središnjih misaono–teorijskih i praktičkih preokupacija.

Teorijska pitanja filozofije prosvjetiteljstva sabiru se u središnje pojmove ne metafizičkih sistema nego praktičke filozofije, pa ljudska sreća prema Stratiku, postaje i ostaje svrhom sveukupna svjetskog ustroja:

»Za čovjeka uopće ne bi bilo važno znati koji zakoni ravnaju kretanjem svemira i kako se razvija biljni i životinjski svijet kad ne bi znao na koji se način to može iskoristiti za svoj život, učiniti ga ljepšim i sadržajnijim ... Jedan seljak komu zemlja dobro rodi nije manje sretan od učenjaka koji proučava tajne prirode kad zna da plodnost zemlje ovisi o tolikim prirodnim čimbenicima koje je potrebno poznavati i o kojima u svom poslu mora voditi računa. Zato nije ispravno mišljenje J. J. Rousseaua da znanosti pothranjuju bolesnu znatiželju i doprinose stvaranju društvenih nemira. Dužnost je filozofije spoznavati vanjski svijet i na najbolji ga način upotrijebiti za ljudski život« (str. 7).⁶

Stratikova razmišljanja značajna su isto tako iz vizure situacije ondašnjih filozofski mnogo razvijenijih europskih središta s izgrađenim sistemima filozofskih pogleda na svijet, razdoblja prosvjetiteljstva kao »duhovna buđenja«, »dovršena kulturnog pokreta Renesanse«⁷, ali istovremene opasnosti iznevjeravanja najboljih filozofskih ideala (osuda despotizma, monarhističkih, apsolutističkih sistema). Ona isto tako ukazuju na neke ideje Kantova etičkog univerzalizma, kategoriju općeg dobra i misli o napredovanju ljudske vrste kao cjeline: filozofima je dopuštena sloboda razmišljanja koliko god to oni hoće i o čemu hoće, uz uvjet poslušnosti ustava i zakona — kod Kanta (»Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung?«) — kod Stratika: »slobodan se narod ne boji štetnog uznemiravanja ako ostavlja slobodnim mišljenje na širokom području između razuma i istine. U despotizmu se čovjek boji misliti, kako bi izbjegao opasnost da se njegove misli neće svidjeti tiraninu i ne protive se njegovu mišljenju, predrasudama i interesima jer ga zakoni ne koče da samovoljno ugnjetava mislioca. To je dokazao predsjednik /parlamenta u Bordeauxu/ Montesquieu u svom djelu *L'esprit des lois*«.⁸

»Jedino mjerilo, dakle, filozofskog stoljeća jest sloboda mišljenja« (str. 10).

Nesputana sloboda mišljenja, vođena sretnim oduševljenjem slobodnih duhova uvjet je za ostvarenje općeg dobra i sreće svijeta. Zato i jesu pojedinci slobodno pozivali u pomoć vjeru i zakonodavstvo. I s odmakom od dva stoljeća, iz vizure autora »Dijalektike prosvjetiteljstva«, Maxa Horkheimera i Theodora Adorna, Stratikovo uočavanje i upozorenje na stanje filozofskog stoljeća prepoznatljivo je u raspravljanju frankfurtskih mislitelja o samom pojmu prosvjetiteljstva i njegovim aporijama, o opasnostima i paradoksima moderna prosvjetljena društva koji vode u barbarstvo. Nihilističke konsekvencije isključiva primata spoznaje prisutne su u dijagnozi teoretika moderne tehnološke civilizacije prijetećeg preokretanja prosvjetiteljstva u pozitivizam i pragmatizirano mišljenje, u barbarstvo nove vrste, u neprijateljstvo spram duhu, položaju filozofije i znanosti u društvu.

Upozoravajući kako se njegovo doba ne određuje samo znanošću, nego i institucijama, društvenom skrbi, ulaganjem i unapređivanjem vrijednosti znanosti i njenih praktičkih ciljeva.⁹

Stratikova rasprava u osnovi je pohvala umu, mišljenju i filozofiji, slika autorova nastojanja vratiti prav i istinski ugled filozofije i njene »svete službe«, ugled znanja i znanosti, filozofijske prosvijećenosti kao svojini većine. Obrazovanje u plemenitim umijećima, znanje i filozofsko mišljenje u tom smislu Stratiko ne vidi

samo i isključivo kao priču mudrih, kao što i svrhu državnih institucija ne motri u njima samima, nego kao pomagalo ostvarenja humanuma kao sadržaja slobode.

Poštovanje prava naroda i njegove jednakosti, tolerancija, skrb za opće prosvjećivanje, potreba materijalnih ulaganja u prosvjetu, znanstvena istraživanja (ulaganje u znanstvenu opremu i dr., str. 12), u tomu predstavlja ulaganje u budućnost jednog naroda i znači afirmaciju njegova dostojanstva i samog njegova identiteta. U tom smislu ističe Stratiko i potrebu usavršavanja školskog sistema, posebice brinući o nastavi filozofije.

RAD NA ENCIKLOPEDIŠTICI I LEKSIKOGRAFIJI

Sva idejna previranja, intenziviranje književnog i znanstvenog rada (povijesna, arheološka, filološka istraživanja, studij epigrafike, rad na leksikografiji, program filozofsko-teološkog studija crkvenih redova, isusovaca, franjevac, dominikanaca, pavlina, samostana i učilišta u kojima je koncentriran kulturni i duhovni život i koji postaju nositeljima izobrazbe podjednako klerika i svjetovnjaka (Pag, Hvar, Bol, Zadar, Split, Šibenik, Trogir, Čiovo, Brač, Korčula,¹⁰ svijest o značenju jezika kao sredstva uzajamnosti ali u prvom redu prvenstva vlastitog jezika i paralelizma izobrazbe naroda i izobrazbe jezične bit će ona podloga na kojoj će sazrijevati proces hrvatskog preporodnog pokreta. Svijest o potrebi i značenju poznavanja, čuvanja, njegovanja i prenošenja duhovnog posjeda kroz ukupnost stvarnog iskustva i njegova kritičkog, objektivna prosuđivanja, vrednovanja, bila je osnovom enciklopedijske djelatnosti (filozofijsku enciklopedistiku smatra Schelling »općom umskom znanošću), njene uloge u revolucionarnom obratu ljudske misli (kao kritike starog društvenog sistema), »dovršene gradnje kulture« (Ujević), »središta i oka naroda« (Bacon), potvrda »saveza protiv tiranije i fanatizma« (Michelet).

To što se odnosi na velike europske kulture, vrijedi i za male narode koje su nerijetko ovoj određivale smjer i razvoj, ugrađujući vlastite spoznaje u riznicu općih ideja.

Kao argumentaciju ovih teza navest ćemo ovdje samo nekoliko primjera iz povijesti filozofskog mišljenja 18. stoljeća: jednog od hrvatskih filozofskih klasika, znanstvenika, pjesnika i diplomata, isusovca *Ruđera Josipa Boškovića*, Dubrov-

čanina i »Slovinca« (kako sam sebe naziva), člana uglednih stranih znanstvenih akademija (francuske, engleske), o čijem se novom sustavu prirodne filozofije drže predavanja, brane teze i održavaju javne rasprave, koji je štoviše i predmetom napada Enciklopedijskog Rječnika. U svojim filozofskim razmatranjima ne mimoilazi Bošković komentirati duhovnu situaciju kao i vjersko stanje svog doba: u posvetnoj poslanici grofu Kristoforu de Migazzi u bečkom izdanju »Theoria philosophiae naturalis«¹¹ ističe Bošković svoju brigu za poučavanje mladeži u vrijeme kad se, kako piše, potkapaju temelji vjeri i to se »sudbinski zbiva svugdje u Europi«. Ništa manje značajne su i Boškovićeve refleksije i stajališta o političkoj situaciji njegova doba koje upućuju na njegov udio i prilog i političkoj filozofiji.

U osvit hrvatskog narodnog preporoda djeluje niz pisaca i mislitelja iz čijih djela saznajemo o filozofskom interesu njihovih autora i poznavanju filozofskih, a podjednako i znanstvenih ideja svog vremena. *Simeon Čučić* (1784–1828),¹² grkokatolički svećenik, filozofski je pisac, profesor filozofije, logike, fizike i moralne filozofije i grčkog na Kraljevskoj akademiji u Zagrebu. U deseto-sveščanom enciklopedijskom sustavnom djelu, kompendiju povijesti filozofije »*Philosophia critice elaborata*« (Viennae, 1815), obrazlaže Čučić svoje razumijevanje stoljeća filozofske obnove koja s Kantom doživljava vrhunac. Premda ostajući u okvirima skolastičke filozofije, Čučić je umjereno otvoren novim strujama europske filozofije i znanosti i idejama prosvjetiteljstva. U svojim shvaćanjima i filozofskom opredjeljenju stoji Čučić pod nesumnjivim utjecajem ali i u kritičkom odnosu spram Kantove filozofije, a osvrće se i na filozofske postavke nekih svojih suvremenika (Baumeister, Bayle, Clarke, Karpe, Platner i dr.). U djelu je po svescima obrađena i pomno analizirana vrlo široka problematika različitih područja: empirijske psihologije (problem volje, slobode, umne spoznaje), logike (spoznaja istinitog i lažnog, urođenih ideja), kozmologije (problematika prvog uzroka i svrhe svijeta), racionalne psihologije, prirodne teologije, etike i antropologije (problem moraliteta, dužnosti, odgoja i niz drugih kao što je to primjerice pitanje grijeha, nagrade, kazne) te asketike (vrlina i poroka). Uz značenje koje Čučićevo djelo ima za povijest hrvatske filozofije, valja naglasiti i značenje koje Čučić ima za povijest školstva, za nastavu filozofije u Hrvatskoj, naime autorovu pedagošku djelatnost kao upravitelja Grkokatoličkog sjemeništa u Zagrebu i predvoditelja grkokatoličke mladeži koja je stajala uz preporodne ideje. Među onima koji pristaju uz preporodne ideje bit će i *Stjepan Moyses* (1797–1869), podrijetlom ugarski Slovak i izdavač »*Odiljenja sigetskog*« P. R. Vitezovića.

U tom pogledu nastojanja S. Čučića i niza pisaca brojnih tezarija 18. st.¹³ iz različitih filozofskih disciplina odgovaraju nastojanjima, novim načelima i sadržaju studija Zagrebačke Kraljevske Akademije (Regia Academia Zagrabiensis), osnovane 1776. (pod upravom Školske komisije). Vjera je postavljena »temeljem svake sreće, i vječne i vremenske« (»fundamentum omnis felicitatis«) i ona ima odgojnoobrazovnu funkciju te je usko vezana uz nastavu filozofije (slušači filozofije obvezni su sudjelovati u nastavi iz vjeronauka, kako to propisuje Pravilnik Kraljevske Akademije iz 1826. g.). Zadatak vjerskog odgoja i moralne filozofije sastojao se u pripremi budućih »dobrih građana« i »vjernih podanika« u svrhu opće dobrobiti, pojedinaca i države, »na korist vladara i domovine« (»in utilitatem Principis et Patriae educandam«).¹⁴

Usporedo s pansofijskim programima europskih reformatora, erudita i polihistora i njihovom sviješću o praktičnim društvenim ciljevima znanstvenih spoznaja i jedinstvom različitih oblika znanja radi općeg društvenog preobražaja u djelotvornu znanost, sviješću o značenju historijskog pamćenja za ostvarenje najviših filozofskih humanističkih ideala, djeluje u domaćoj i stranim sredinama niz naših značajnih ličnosti.

Sudionici zajedničkog iskustva europskog duhovnog naslijeđa, upozoravaju oni na mjesto i značenje vlastita kulturnog identiteta. Domaće popularne enciklopedije i hagiografska djela, pisana u prvom redu radi moralnog i vjerskog odgajanja i prosvjećivanja (Š. Zagrabec, J. Mulih, H. Gašparotti) pridonijele su hrvatskom duhovnom preporodu. Osim što su ogledalo dostignuća kulturnog stvaralaštva 18. stoljeća, ona su isto tako i pokazatelj domaće ne samo historiografske nego i filozofske djelatnosti ovog razdoblja, prikaza i opisa, dragocjenih biobibliografskih podataka o hrvatskim »radilcima«, kao što to pokazuju biografska djela dubrovačkog književnika i povjesničara F. M. Appendinija, S. Dolci-Sladea, filozofa, teologa, pjesnika i povjesničara, S. M. Cerve / Crijevića, uza sve druge značajne djelatnosti, i profesora filozofije i moralne teologije, A. Ciccarellija, J. Jakušića i drugih.

Iz spomenutih kao i drugih djela saznajemo o interesima domaćih autora za filozofsku problematiku, za filozofske i znanstvene ideje Newtona, Locka, Voltairea, Rousseaua, Diderota, Condillaca Buffona, Helvetiusa (Kanižlić i dr.).

Stvarajući i djelujući poput Stratika, »u žalosnu kraju u koji ne zaluta duša ni povjetarac«,¹⁵ sredini niskog stupnja prosvijećenosti, domaći pisci i mislitelji

poznaju i prate sve što se na kulturnom i duhovnom planu zbiva u velikim europskim središtima u kojima i sami žive i djeluju, a što će umnogomu djelovati i na njihove reformatorske ideje (primjerice A. Dorotić). Odnosi se to podjednako na suvremene tokove, na filozofske i moralno–etičke ideje prosvjetitelja kao i na filozofsku baštinu mišljenja, od grčkog, helenističko–rimskog, srednjovjekovno–kršćanskog do humanističkog razdoblja.

O tomu svjedoče i prijevodi filozofskih pisaca i onih pravno–povijesnih te drugih. Primjerice, A. Baričević prevodi Ciceronove filozofske spise (»De amicitia«, »De senectute«, »De officiis«), Stratiko prevodi s engleskog na talijanski pjesničko djelo Jamesa Herveya (1714–1758, književnik, teolog i moralist)¹⁶, te veliko enciklopedijsko djelo Raynala (1713–1796, svećenika, političara i povjesničara).¹⁷ J. Bajamonti, padovanski filozofski đak, prvi enciklopedist modernog vremena, široke naobrazbe, vodi se idejama francuskih enciklopedista i sam prevodi Rousseaua i Voltairea. O otvorenosti domaćih pisaca prema novim društveno–političkim i ekonomskim idejama francuskih filozofa prosvjetitelja, usmjerenih u prvom redu praktičkim ciljevima (pitanje slobode, demokracije) govori i činjenica da F. Sorkočević, koji se i sam bavi pitanjima zakonodavstva, prirodnog prava i pravnom poviješću, prevodi na talijanski Montesquieuov »De l’Esprit des lois« (1748).

FILOZOFŠKE IMPLIKACIJE ZA HRVATSKO PREPORODNO RAZDOBLJE

Sva ta nastojanja onih koji u osvit hrvatskog preporoda nastupaju s isticanjem značenja duhovna *kapitala* imaju duboku svoju filozofsku konotaciju i implikacije. Ona su upravo izraz svjetonazora njihovih autora i reflektiraju središnje filozofske pojmove i ideje filozofije prosvjetiteljstva sa svim implikacijama koje za praktičke ciljeve dopreporodnog i preporodnog razdoblja imaju ideje *napretka* (zasnovane na transcendentalnim načelima nego realno–povijesnim, ekonomskim osnovama), *tolerancije*, liberalizma, *ethosa slobode*, građanskog zakonodavstva, *ljudskog prava* i *dostojanstva*, pravde, morala, zasnovanih na filozofskoj vjeri u opći ljudski um.

Te će tendencije postati osnovom cjelokupnog budućeg razvoja hrvatskog naroda — kulturnog, jezičnog, filozofskog, ekonomskog, vjerskog — od nekih značajnih datuma njegove kulturne povijesti, ukidanja isusovačkog reda (1773), do osnivanja Kraljevske akademije znanosti (Regia Academia Scientiarum) i njene uloge kao rasadišta hrvatske inteligencije, i do otvaranja Sveučilišta u Zagrebu (1874) i preporodnog pokreta s njegovim kulturnim i političkim ciljevima, širenja hrvatske nacionalne misli.¹⁸

Ta će djelatnost biti pokazateljem onog čime se, kako piše Matija Antun Relković, gradi »svojnost čovjekova, njegovo bivstvo, njegova jakost, njegov razum«, i sve ostalo što on s »dobrim temelom n'egovo imenovati može«.¹⁹ Ideal prosvjetiteljskog mudraca, kako ga vidi Relković, u sebi sadrži upravo ta najviša određenja praktičkog, moralnog nauka o čovjekovoj prirodi: »mudraci su prava gospoda svakomu narodu«.²⁰

JEZIK I MIŠLJENJE. MISLITI U DOMAĆEM JEZIKU

Poput Stratika, niz hrvatskih pisaca i mislitelja u osvit preporoda ističu potrebu i značenje kulturnog, književnog i općeznanstvenog napredovanja, naznačujući i konkretne mjere njihova ozbiljenja, potrebe otvaranja škola za filozofsku i teološku izobrazbu i unapređenja bogoštovlja, otvaranja učenih društava, ugledom na onovremene europske akademije, njegovanja narodnog jezika, kao osnova za promicanje narodnog probitka.

Pola stoljeća koje prethodi pojavi mladog preporodnog naraštaja u kojem je upravo najveći broj filozofski obrazovanih ličnosti (D. Rakovac, I. Derkos, Vj. Babukić, S. Čučić i drugi) koji djeluju u duhu preporodnih ideja i ideala, posebice prosvjetiteljskog eudajmonizma i optimizma, briga o prosvjetnoj politici, time i usavršavanje nastave filozofije i uklanjanje zapreka prosvjetnom radu jedan je od glavnih zadataka kraljevske vlasti. Buđenju nacionalne svijesti i podizanju pripreme znanstvu, »podignjenje domorodskih navukov«, istaknuto u Proglasu Kraljevske akademije znanosti, otvaranja njene knjižnice, 1819. g., pridonijele su ideje do-preporodnog naraštaja o znanju kao moralnom zadatku i obvezi kao i njihova nastojanja za uklanjanjem barbarstva i »beskorisna umovanja«; konkretno o tomu Nikola

Škrlec kao ravnatelj škola u svom govoru profesorskom vijeću Akademije, 1776. u kojem osuđuje »barbarstvo skolastičkih tančina« (»scholasticarum subtilitatum barbaria«) i ističe plemenite njegovatelje umjetnosti i znanosti, »artium et scientiarum auctores«, »resecatis inutilibus speculationibus«, korisnost znanosti i filozofskih studija za život, »ad vitae usum faciunt«, »vitae usui conditio«.²¹

Svijest o potrebi usavršavanja domaće znanosti i uzgajanja ljubavi prema nauci kao uvjeta osiguranja vlastita »mjesta u savršenoj Europi« vodit će Škrleca u njegovoj ideji obnove sveučilišta. Škrlecovo obraćanje staležima i redovima Kraljevine Dalmacije, Hrvatske i Slavonije u Saboru 1790. g. postat će zbiljskim programom kojim bi i Hrvatska, »po uzoru na obrazovane narode« postala jednakopravnom sudionicom »novog natjecanja naroda«, kako se to razaznaje iz »Poziva Kraljevske Akademije zagrebačke za izgradnju Akademijske knjižnice«, 1819. g. I duhovna ljepota (»ingeniorum ornatum«) ustanova (muzeji, »svetišta knjiga«) i njihovo značenje u povećanju znanja, u predavanju mišljenja i spoznaja, vezanom uz rad na jeziku, bit će »put po kom narod uzdiže do vrhunca savršenosti. Matija Smodek ističe upravo jezik kao temelj mudroljublja i osnovu narodne izobrazbe koja je nemoguća u »nezdelanom jeziku«.²²

Na liniji najbolje rječničke tradicije skreće pozornost *Maksimilijan Vrhovac* na *obilnost, krasotu, snagu i čistoću* jezika ilirskog, njegovu *narav i prikladnost* u bogoslovstvu, pravu i (filozofskom) mišljenju, i nastojanje da se poda »svakoj riječi njezinu stilu, potrebovanje, značenje i rastumačenje«,²³ ističući pri tomu doprinos nekih sakupljača koji su iz tame iskopali jezično blago i doprinose »slavnih muževa« jezičnu izobraženju (Juraj Habelić, Ivan Bjelostjenac, Andrija Jambrešić, Vid Došen, Anton Kanižlić, Anton Ivanošić, Franjo Kornig, Ivan Muliš, Baltazar Mataković, Josip Matijević).

Podobnost mišljenja u vlastitu jeziku u čijoj je naravi moguće »sve izreći što srdec i pamet zagteva«, koji »u starije doba hodinji bio jest«, jezik kao temelj mudroznanja i svih nauka, sredstvo protiv *umnog sužanjstva*, u spajanju pameti nauka i svijesti, kako će ih u svojoj »Disertaciji« proklamirati Janko Drašković,²⁴ bit će logičan slijed povijesti mišljenja o uzajamnosti napredovanja znanja i samosvojna jezična napredovanja u svrhu narodnog probitka, o čem govori Juraj Matija Šporer²⁵ i Antun Mihanović, naglašavajući kako je jedino u vlastitu jeziku »jakost svoju skušavati, slobodno i odkrito očitovati i tak skrovnosti grčkih i rimskih spoznati«.²⁶ Njegovom kritičkom osvrtu na žalosno stanje koje u tom pogledu vlada i u znanostima, što vrijedi i za stanje u drugim disciplinama, pa tako i u filozofiji,

pridružuju se i drugi, primjerice Stjepan Ivičević koji distingvira nauk i razum, u tom smislu plemenitiji i izvrsniji od pameti, ili Ivan Derkos koji će se isto tako osvrnuti na moderno vrijeme znanosti i filozofsko duhovno stajalište svog vremena s obzirom na stanje jezika i na stvaralačke napore oko domaćeg znanstvenog nazivlja i unutrašnjeg međudnosa jezika i mišljenja, prije Franje Markovića i Đure Arnolda (aktualno sve do današnjeg dana).

Značajna su u tom smislu promišljanja Ivana Derkosa o biću i naravi jezika i njegove uloge u podizanju opće (ne samo jezične) kulture, njegovo nastojanje u stvaranju i uporabi jasnih i razgovijetnih pojmova o bićima i njegovi naponi oko razlučivanja i pojašnjenja pojmova (domovina, domoljublje) te zaključak o uskoj međuzavisnosti jezika i mišljenja, misli i izraza (»Genius patriae super dormientibus suis filiis...«, 1832).

Filozofskog obrazovanja (završio studij filozofije i prava), gradeći na idejama i načelima europskih prosvjetitelja (njemačkih, engleskih, francuskih), teoretika prirodnog prava i filozofa (H. Grotius, J. J. Rousseau, W. T. Krug), Derkos se u svojim razmatranjima o ulozi domaćeg jezika, i mjesta u spoznaji generalno a onda i u specifičnim društveno-političkim okolnostima hrvatskog naroda, potrebe sjedinjenja triju dijalekata, zaustavlja na jednom i filozofski značajnom pitanju. Jezik motri Derkos kao organon (korist, sredstvo) sporazumijevanja, razlikujući njegovu komunikativnu funkciju prenošenja misaonih sadržaja i njegovu funkciju formuliranja samih misli (»razmišljati u domaćem jeziku«, kako on to naziva), dakle na aspektu sporazumijevanja i razumijevanja, smisla izraza. Na nekoliko primjera — domovina, narod, patriotizam — isprazne frazeologije, suspektan spram adekvatne znanstvene uporabe pojmova, zadatka pravno-prirodne i pravno-pozitivne znanosti, ali i zadatka filozofije. Pozivajući se na logiku mišljenja, upozorava Derkos na pomutnju i nerazmjer jezične spoznaje i njena predmeta, na nesavršenost i varljivost jezika, polisemičnost, nepoklapanje mišljenja i jezika, izvor pogrešna razumijevanja a time i tumačenja, smetnji koje iz tog proishode na liniji spoznaja — razumijevanje — priopćavanje, ističući potrebu temeljita izučavanja jezika i razmišljanja u domaćem jeziku:

»Jer za tvoju naobrazbu traži se da imaš o bićima koja s tobom u svezi žive, jasne i razgovijetne pojmove, premda postoji osobita upotreba pojmova u općenju literarnom ili pučkom. I budući da je općenje ovo moguće samo znakovima vanjskima kakovi su termini (izraz) i riječi, jasno je da valja same izraze mislima istim trudom prilagoditi kojim se same misli zamišljaju i pročišćuju. A budući da

svaki od nas nema duha filozofskoga kojim bi se sam pojam odvojio od izraza i oba za se mogao usporediti, a veoma mnogi drže sam izraz za pojam jer nemaju sposobnosti da ih rastavljaju; zato ako sami mijenjaju i priudešuju izraz, stvaraju pravo time također i pojam. Dakle je kod pretežnoga dijela naroda nužno dotjerivanje izraza skopčano baš s usavršavanjem pojmova. A ovo je dotjerivanje potrebno za usavršavanje i intelekta i volje; dakle jednako je važna također potreba dotjerivanja izraza ili jezika.²⁷

»Temeljito izučavanje jezika priučava uopće duh da ne prione samo uz površinu već da prodre dublje do jezgre.«²⁸

U svom »Pridgovoru« Almanahu ilirskom za god. 1823., ističući ljepotu i slavu »priugodnog materinskog jezika«, Juraj Matija Šporer ističe samosvojnost jezika kao temelja mišljenja i sredstva širenja znanja, najboljeg pokazatelja stanja jednoga naroda:

»Spisatelji, postavnici i raznositelji znanosti svake jesu. Puk, koji samosvojnog jezika od nižone ne izvede, vu kojoj svaki, od spisatelje za dosti ne zvišeni biva, sriću okušao ne bude, na stupanj izvišenja i umnenja pravog dospiti. Prvi pogled u stanje svakog naroda očivestno za dosti istinu otu iskazati može.«²⁹

Te i njima slične ideje i ideali filozofijskog prosvjetiteljstva pisaca hrvatskog dopreporodnog razdoblja i njihove konsekvencije za hrvatski preporod raspoznatljive su u poimanju znanja i prosvjećenja, poimanju jezika problematski reflektiranu kao temelja i počela narodne samobitnosti, »voća prosvjete« za Frana Kurelca, u njegovu govoru o »bolesti« jezika i njegovu »preporodu«, o jeziku po kom narodi ili »vekuju« ili, ako im ga otmeš — sluguju³⁰ o zavisnosti prosvjetljenja naroda od »poznanja jezika«, za filozofa i bogoslova Šimu Starčevića,³¹ pa do Franje Račkog (jezika kao nosilaca tmine ili prosvjete, otrova ili leka), Franje Markovića i niza drugih s kojima se posvjedočuje kontinuitet filozofske djelatnosti ispisivanjem putanje »od logike misli do logike čina« (A. Bazala).

ZAKLJUČAK

Na osnovi predloženoga kratkog prikaza nekih filozofskih aspekata složenog i bogatog kompleksa hrvatskog dopreporodnog razdoblja u sklopu općih tendencija europskog stoljeća prosvjetiteljstva, pokazuje se kako i uza svu skromnu produkciju filozofijske literature kojoj se uzrok pripisuje »našim malim prilikama« (M. Vanino),³² teze i nazori, stajališta i praktična nastojanja nekih njegovih najistaknutijih predstavnika ne zaostaju za onima velikih europskih kulturnih središta.

Smislaone odrednice 18. stoljeća, stoljeća prosvjetiteljstva, racionalizma, romantičnog klasicizma, ukazuju na »nimalo provincijalnu participaciju u suvremenom duhovnom europskom zbivanju«, na što je već ukazano uvidom u estetiku romantičnog klasicizma (Z. Posavac)³³ kao i u djelatnost hrvatskih latinista 18. stoljeća različitih regija i središta (npr. dalmatinskih komuna, Dubrovnika, sjevernohrvatskog područja, Slavonije i dr.).³⁴ Mnoge od spomenutih idejno-misaonih postavki, ideja i ideala hrvatskog dopreporodnog razdoblja suodredit će proces koji će svoj vrhunac doseći u narednom, preporodnom razdoblju, ali jednako tako ostat će i trajnim i do danas aktualnim sadržajem mišljenja.

BILJEŠKE

¹ V. F. Fancev, »Dokumenti za naše podrijetlo hrvatskoga preporoda (1790–1832)«: *Građa za povijest književnosti hrvatske XII*, 1933; J. Šidak, »Regia Scientiarum Academia«, u *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1969, str. 49–79; R. Bogišić, »Vrijeme razlika i suprotnosti – Jedan pogled na hrvatsku književnost 18. stoljeća«, u: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*, JAZU, Osijek, 1991, str. 13–21, *Radovi sa znanstvenog skupa održana u Novoj Gradiški*, 25–27. X. 1984; isti, »Hrvatski latinizam u XVIII. stoljeću« *Forum*, 5–6, 1995, str. 479–498.

² I. Kant, »Beantwortung der Frage: Was ist Aufklärung«, *Kants Werke*, Akademie-Ausgabe, Bd. VIII, s. 35. »Aufklärung ist der Ausgang des Menschen aus seiner selbst verschuldeten Unmündigkeit. Unmündigkeit ist das Unvermogen sich seines Verstandes ohne Leitung eines anderen zu bedienen«, usp. V. Filipović, »Klasični njemački idealizam«, *Filozofska hrestomatija*, sv. VII, Zagreb, 1962.

³ E. Bloch, *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo*, beograd, 1977, str. 61.

⁴ O različitom poimanju razuma i razlici prosvjetiteljskog racionalizma Relkovićeve tipa, obilježena sokratizmom i asketizmom, od onog Katančićeva koji se protivi shematizmu

čistog razuma, v. Z. Posavac, »Reljković i estetika«, u: *Vrijeme i djelo Matije Antuna Reljkovića*, JAZU, Osijek, 1991, str. 105–117, radovi sa znanstvenog skupa održanog u Novoj Gradiški, 25–27. X. 1984.

⁵ »Zahvaljujući filozofima koji viču i upraviteljima koji ih slušaju, izgubljeno je povjerenje u umijeće uništavanja naroda maštovitim nasiljem, a vladari znaju ovjekovječiti svoje ime i nepokorne narode drugim sredstvima dostojnijim ljudskog srca nego što je pustošenje gradova i sela«, G. Bajamonti, *A Monsignore Stratico per il suo ingresso nella chiesa vescovile di Lesina*, Padova, 1786, prema S. Krasić, *Ivan Dominik Stratiko (1732–1799)*.

⁶ »*Dissertazione eruditissima di nuovo argomento dell' Ill.mo Monsignore Stratico Vescovo di Città Nova MDCCLXXVI... se al nostro secolo si convenga l'illustre Denominazione di secolo filosofico*«, sačuvan je samo jedan dio rasprave, osamnaest stranica rukopisa, Arheološki muzej Split, u ostavštini Francesca Carrare, II. Ovom prilikom osobno zahvaljujem prof. dr. Stjepanu Krasiću koji mi je stavio na raspolaganje spomenutu raspravu, str. 405. (u prijevodu S. Krasića)

⁷ W. Windelband, *Povijest filozofije*, II, *Kultura*, Zagreb, 1957, str. 103.

⁸ S. Krasić, op. cit., p. 406.

⁹ Zanimljivi su u tom pogledu Stratikovi pogledi o ravnopravnosti žena u bavljenju znanostima, državnom upravljanju, sveučilišnoj djelatnosti, književnom radu i stvaralačkom duhu tih koje »Venerinim rukama vješto umiju rukovati Minervinim oruđem«, *Sulla perfezione ragionevole delle donne*.

¹⁰ T. Matić, »Isusovačke škole u Požegi 1698–1773, *Vrela i prinosi*, 5, str. 1–61, Sarajevo, 1935; isti, »Isusovački kolegij i akademija u Požegi u godini 1773«, *Vrela i prinosi*, 8, str. 108–115, Sarajevo, 1938; F. Fancev, »Građa za povijest školskog i književnog rada isusovačkog kolegija u Zagrebu (1606–1772)«, *Starine JAZU*, knj. XXXVIII (ur. F. Šišić), Zagreb, 1937, str. 181–304, knj. XXXVII, Zagreb, 1934, str. 1–177.

¹¹ Ruđer Bošković, *Teorija prirodne filozofije*, Sveučilišna naklada Liber, Zagreb, 1974. (dvojez. izd., prir. V. Filipović, prev. J. Stipišić)

¹² J. Šimrak, *Spomenica o 250-godišnjici Grko-katoličkog sjemeništa u Zagrebu, 1681–1931*, Zagreb, 1931; M. Predović, »Kratki pregled povijesti Žumberka«, *Žumberački kalendar 1965*; E. Banić-Pajnić, »Simeon Čučić, Kratak prikaz njegovih najznačajnijih djela« »Philosophia critique elaborata«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1977, 5–6, str. 79–103.

¹³ V. S. Kovač, »Teorijska filozofija na zagrebačkoj akademiji 1776–1850. Povijesno-institucijske pretpostavke i bibliografija«, *Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine*, 1990, 31–32, str. 23–39.

¹⁴ »Pravilnik Kraljevske Akademije i njoj pridružene arhigimnazije od 31. siječnja 1826.«, u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, I, Zagreb, 1969, str. 325–333.

¹⁵ Usp. S. Krasić, op. cit.

¹⁶ J. Hervey, »Meditations and Contemplations, containing meditations among the tombs, reflections on a flower-garden, and a descant on creation«, 1746, *Dei sepolcri di Hervey*.

¹⁷ Raynal, »Histoire philosophique et politique des établissements et du commerce des Européens dans le deux Indes«, 1772.

¹⁸ O broju slušača filozofije na Zagrebačkoj akademiji i razvojnoj tendenciji njena porasta i socijalnoj strukturi u razdoblju od 1791. do 1830. usp. K. Nemeth. »Zagrebačka akademija uoči Narodnog preporoda«, *Iz starog i novog Zagreba*, 1, 1957, str. 169–181.

¹⁹ M. A. Relković, *Nek je svashta illiti sabranje pametnih ricsih i kripostnih dillah ljudskih*, Osik, 1795.

²⁰ M. A. Relković, »Nek je svašta ili Sabrane pametnih riči«, *Djela M. A. Relkovića*, JAZU, Zagreb, 1916, SPH, knj. XXIII.

²¹ N. Škrlec Lomnički, »Govor profesorskom vijeću Akademije od 11. listopada 1776.« u: *Spomenica u povodu proslave 300-godišnjice Sveučilišta u Zagrebu*, Zagreb, 1969, str. 308–316.

²² M. Smodek, »Nastupno predavanje o hrvatskom jeziku 6. XI. 1832.« u: *Spomenica...*, op. cit., str. 334–335.

²³ M. Vrhovac, »Poziv na sve duhovne pastire svoje biskupije 1813«, u: *Hrvatski narodni preporod I*, PSHK, knj. 28, Zagreb, 1965, str. 83.

²⁴ ib., str. 23.

²⁵ M. Šporer, »Pridgovor«, *Almanah ilirski za god. 1823*, ib., str. 175.

²⁶ A. Mihanović, *Reč domovini od hasnovitosti pisanja vu domorodnom jeziku*, ib., str. 184.

²⁷ I. Derkos, *Duh domovine nad sinovima svojim koji spavaju*, ib., str. 281, prev. s lat. S. Ortner.

²⁸ ib., str. 283.

²⁹ J. M. Šporer, »Pridgovor«, *Almanah ilirski za god. 1823.*, *Hrvatski narodni preporod I*, PSHK, op. cit., str. 175.

³⁰ F. Kurelac, *Govor o preporodu knjige slovinske na Jugu*, op. cit., str. 358.

³¹ Š. Starčević, op. cit., str. 139.

³² M. Vanino, *Povijest filozofijske i teologijske nastave u Isusovačkoj Akademiji u Zagrebu (1633–1773)*, Zagreb, 1930.

³³ Usp. Z. Posavac, *Estetika u Hrvata. Istraživanja i studije*, Nakladni zavod Matice hrvatske, Zagreb, 1986, str. 136, pogl. »Izvori neoklasicizma«.

³⁴ Tematika je to mojih ranijih rasprava i studija objavljenih u knjigama i časopisima, primjerice: *Ideja enciklopedizma i filozofijsko mišljenje*, Zagreb, 1989, pogl. VI, 7, *Sveznansvo prosvjetitelja*, str. 115–120, te rasprave: »Filozofski aspekti hrvatskog latinizma 18. stoljeća«, zbornik *Dani Hvarskog kazališta, XXI, hrvatska književnost 18. st. Tematski i žanrovski aspekti*, Književni krug Split, 1995, str. 128–144; »Filozofijska terminologija u hrvatskoj leksikografiji 18. stoljeća«, zbornik *Dani Hvarskog kazališta, XXII*, Književni krug Split, 1996, str. 29–65.